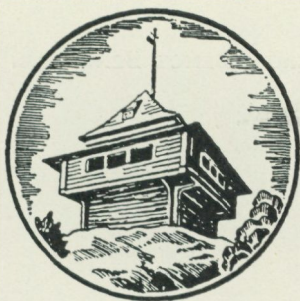

Årsavgift till Nordiska Museet.

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1955**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1955

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · BENGT BENGTTSSON

Redaktör: Bengt Bengtsson

Omslagsbilden: "Årsavgiften till Nordiska Museum."

Efter en akvarell av Fritz von Dardel (d. 1901). Ägare friherrinnan Martha Barnekow, Sinclairsholm.

En av Hazelius' kanslikullor kommer på besök till en medlem av Samfundet för Nordiska museets främjande (den nuvarande Skansenföreningen) för att inkassera årsavgiften. Beloppets storlek kan lämpligen — med tanke på det förändrade penningvärdet — jämföras med nuvarande avgift; se härom omslagets sista sida!

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1955

Djuptrycksplanscher från Nordisk Rotogravyr

DET KAROLINSKA JULITA

ETT BIDRAG TILL DESS HISTORIA

av Marshall Lagerquist

Den 20 oktober 1677 avled på den forna Julita kungsgård i Södermanland friherre Mathias Palbitzki knappt femtiofyra år gammal. Denne högt betrodde diplomat i drottning Kristinas och Karl X Gustavs tjänst, en vittberest, högt bildad och synnerligen konstförständig man, hade i början av 1670-talet dragit sig tillbaka från allmänna värv och bosatt sig på Julita, som han efter sin svärmoders, Regina Catharina Khewenhüller, död år 1670 tagit i besittning efter att tidigare under uppehållen mellan utrikesresorna ha residerat på Alvastra kungsgård, som förlänats honom av drottning Kristina.

Mathias Palbitzki har själv skänkt oss några bilder av stormaktstidens Julita, så olikt till det yttre allt annat som byggdes av tidens rikemän. När man betraktar de fyra delvis färglagda teckningarna av Julita gård, s. 89—90, vilka ingår i Palbitzkis skissbok i Nationalmuseum, har man svårt att tänka sig, att här har bott en bortskämd hovman och lysande ädling, väl förtrogen med praktens vid utländska furstehov. Och än mer, att hans efterkommande i tvenne generationer synes ha funnit sig till rätta i denna för deras samhällsställning påfallande enkla miljö. Det är nämligen först under 1740-talets senare hälft som Mathias' sonson, Axel Gottlieb Palbitzki, gör Julita till en ståndsmässigt bebyggd sätesgård enligt tidens skick, därtill mer eller mindre nödd till följd av en allhärjande eldsvåda år 1744.

Denna uppsats ingår i en handskriven festskrift till förste intendenten docent Albert Eskeröd på femtioårsdagen den 9 maj 1954.

Friherre Alexander Palbitzki, herre till Palbitz, Nemitz och Werbelow i Pommeren samt till Julita, Koberg, Upplo och Holmen, född 1660 på Alvastra, död 1724 på Julita. Levde en lantjunkares liv och var en god hushållare. På porträttet en trettio års man, målad troligen av Martin Meytens d. ä.

Palbitzkis teckningar visar oss en tämligen sluten gårdsanläggning, bestående dels av knuttimrade hus i två våningar, dels av från medeltiden kvarstående byggnadslängor av tegel och dels slutligen av ett flertal låga timrade stugor. På två av teckningarna kan man utan svårighet identifiera tvenne stenhus, som låt vara förändrade vid 1700-talets mitt ännu finnes kvar vid herrgården, nämligen den nuvarande södra bostadsflygeln och det s. k. Klosterhuset omedelbart söder härom. Det senare återfinnes på den ena teckningen, s. 90, som den södra eller närmast åskådaren befintliga hälften av det långsträckt bostadshuset i två våningar invid sjön; i synnerhet bottenvåningens fönsteröppningar och deras inbördes lägen utgör härvidlag säkra igenkänningstecken. — Den nuvarande södra bostadsflygeln, som kan identifieras på den andra teckningen, s. 89, torde utan tvivel utgöra norra delen av det gamla Julita klosters västflygel; ruinen av dess östflygel synes för

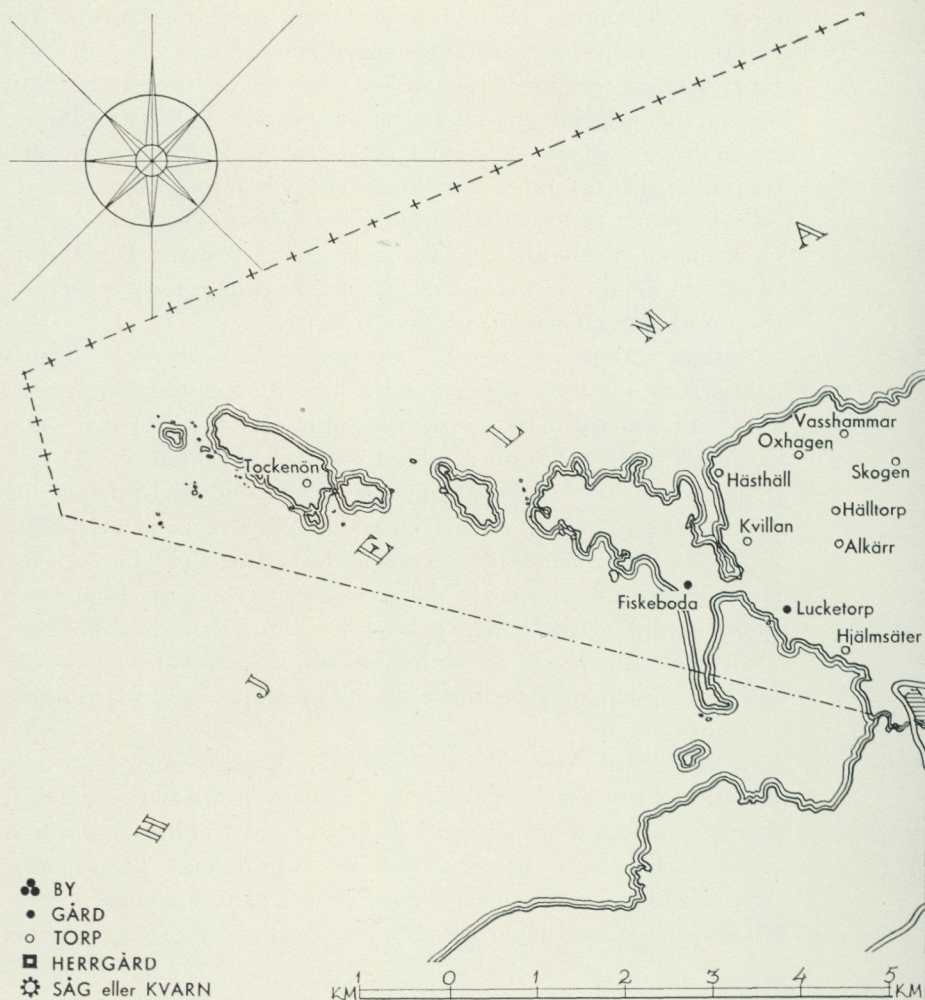
övrigt i bakgrunden. Detta åt söder amputerade stenhus med sitt lanterninförsedda torn och vapen prydda västfasad har sannolikt tjänat som gårdens manbyggnad ända fram emot 1700-talets mitt. De timrade byggnaderna på gården har av allt att döma tillkommit under loppet av 1500-talet och förra hälften av 1600-talet, dvs. under den tid Julita var kungsgård och ännu i kronans ägo.¹

I början av 1700-talet har Julita gård förvisso ej tett sig mycket annorlunda, ty ännu 1735, då lantmätaren Mårten Rivell författade en detaljerad karta över gården, är bebyggelsen i stort sett densamma som ett par mansåldrar tidigare.

Mathias Palbitzkis arvingar var sonen Alexander och dennes båda systrar Christina Beatrix och Charlotta Regina. Julitagodset omfattade vid tiden för arvskiftet Julita socken utom den södra fjärdedelen, som tillhörde Leonard Ribbing på Gimmerstad, samt gården Stora Daviken vid Hjälmarens. Tre arvslotter fördelades på så sätt, att gårdarna Äs och Fogelstad i socknens östra del tillföll respektive Christina Beatrix och Charlotta Regina Palbitzki, medan den västra delen, på två sidor omfluten av sjöarna Hjälmarens och Oljaren, kom på brodern Alexanders lott. Det jordagods denne således kom att besitta var trots uppdelningen likväl icke så obetydligt; uppskattningsvis torde det ha inneslutit omkring tiotusen tunnland.

År 1681 miste Alexander Palbitzki sin arvedel genom Karl XI:s reduktion, blott två år efter det han erhållit konfirmation på densamma. Emellertid kunde han leda i bevis, att frånhändandet stod i strid med tidigare givna utfästelser från Kungl. Maj:ts sida; gården befann sig nämligen sedan länge i pant för ganska betydande penningfordringar på kronan. I fortsättningen blev det

¹ Beträffande Julita gårds äldre byggnadshistoria har Wilhelm Nisser i sin bok om Mathias Palbitzki som connoisseur och tecknare (1934) berört densamma i anslutning till Palbitzkis teckningar från Julita. Likaså har Svante Svärström bidragit till kännedomen härom dels genom en uppsats i Svenska kulturbilder (ny följd, del X) om Julitavilan, dels genom uppsatsen En Julitasommar, i Fataburen 1942. Nils Sundquists bidrag om Julita kloster, i Fataburen 1951, söker belysa den medeltida byggnadshistorien i stort, men en del missförstånd har gjorts vid analysen av Palbitzkiteckningarna. Under de senaste åren har undersökningar i samband med byggnadsrestaureringar på gården givit ytterligare belägg på Mathias Palbitzkis objektivitet som tecknare.

Julita kungsgård och förpantningsgods under friherre Alexander Palbitzkeis tid — början av 1700-talet.

Kungsgården, för vilken innehavaren betalade årligt arrende, är på kartan utmärkt genom skraffering; till arrendet hörde de isolerade slätterängarna vid Skenala och på näset mellan sjöarna Öljaren och Hjälmarén.

Godsets östra gräns mot gårdarna Äs och Fogelstad är ej fullt säker, men är på kartan inlagd dels i överensstämmelse med nuvarande gränser, dels med ledning av de gamla torpens belägenhet.

Kartan uppgjord 1954 av Marshall Lagerquist under medverkan av Olle Homman och Sander Rosén.

också så, att Alexander Palbitzki innehade större delen av godset som förpantning, alltså på sätt och vis som sitt eget, medan själva huvudgården — med åker och äng omfattande endast ca 335 tunnland, vartill kom Tockenön, Lillön och Väsbyön i Hjälmaren — arrenderades för en årlig summa av 1 500 dlr kmt. Dessa förhållanden blev bestående till och med 1734, då sonen Axel Gottlieb Palbitzki fick tillstånd att inlösa huvudgården till skatte.

Alexander Palbitzki, född 1660 på Alvastra, hade i sin ungdom tjänat som kammarpage hos Karl XI och som sådan varit konungen följaktig i slagen vid Halmstad, Lund och Landskrona. Resten av sitt liv tillbragte han som lantjunkare på Julita. Han dog 1724 och efterlämnade sin andra hustru, grevinnan Eva Leijonhufvud, samt tre döttrar och fyra söner. Genom sitt senare giftermål tillföll honom omsider Koberg i Lagmansered och Upplo i Magra, båda i Västergötland. Av översten friherre Johan Fägersköld på Vinstorp bördade han 1696 godset Holmen i Fågulum, beläget blott trefjärdingsväg från Upplo. I början av 1700-talet innehade Palbitzki således ett jämförelsevis anseeligt godscomplex, som han ytterligare ökade med arrendet av Kungs-Norrby i Östergötland, en 1691 skattelagd och till överstelöjtnantsboställe indelad kronogård. För denna, som säges 1687 ha innehållit 109¹/₂ tunnland åker och givit mulbete åt tjugo kreatur,² erlade Palbitzki ett årligt arrendebelopp av 1 212 dlr kmt.

Med ledning av Rivells ovannämnda karta över den arrenderade huvudgården, Julita kungsgård, jämte explikationen därtill kan man bilda sig en uppfattning om dess utbredning och agrara beskaffenhet vid 1700-talets början. Ladugården, som med tre sammanbyggda längor öppnade sig mot väster, låg på samma plats där dess efterföljare i våra dagar befinner sig. Åkerjorden var delad i tre fält, nämligen västra eller Sjögärdet på 47 tunnland (år 1735 vidgat med ca 10 tunnland genom då nyligen gjord uppodling i nordlig riktning), vidare östra gårdet om 46 tunnland och den s. k. Munktäppan omedelbart öster och söder om mangården med en areal av 8 tunnland. Västra gårdet alternerade med det östra och Munktäppan tillhoppa i sådd och träda. Samtliga dessa

² Historiskt, geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige.

fält var på sedvanligt sätt genomskurna av otaliga öppna diken och avloppsgravar. Stora landsvägen mot Örebro hade här samma sträckning som nu. Den skilde östra gårdet från Munktäppan samt delade västra gårdet i ett större fält på norra sidan och ett mindre söder ut med gräns mot Sjöängen och dess fortsättning Nybble odaläng. Tätt omkring mangårdens bebyggelse utbredde sig dels "Munktompten, hwarest Munke Clostret i fordna tider skall warit bebyggt" och som brukades som kalvbete, dels fruktträdgården, kryddgården och humlegården, den senare med 2 000 stänger, jämte ett kålland, allt tillsammans 5 tunnland. De tre instängda beteshagarna — Djurgården, Oxhagen och Tegelhagen — gav knappt sommarbete åt tio par oxar och tio mjölkkor. Av ängsmark disponerade arrendegården 3 tunnland av den sankä löt, efter vilken Julita för övrigt fått sitt namn, öster om Oxhagen, vidare den förut nämnda Sjöängen om 1 tunnland, Solbergaängen om 9 tunnland intill bondehemmanet Djupanboda samt Forskärret på östra sidan om Forsån från densamma mynning vid Öljaren till landsvägsbron. Dessa ängar gav årligen från ett halvt till två lass hö för varje tunnland eller sammanlagt 242 lass, varav 40 av bättre och 202 av sämre sort. Skog och utmark saknades, varför gärdsel, stänger och timmer för arrendegårdens behov måste tagas från frälsegodset. Gården hade för husbehov tegelbruk, såg och stålqvarn, de båda senare i användning blott vid vårflödena, då ån från löten bildade ett fall vid platsen för den nuvarande arrendatorsbostaden.

Fisket i sjön Öljaren beskrives av Rivell som skäligen dåligt, vilket något förvånar med tanke på lantmätaren Anders Anderssons entusiastiska uttalande 1677 om att sjön "öfwerflödar av gös, braxen och i synnerhet kräftor".³ Rivell framhåller emellertid, att fångst med katsa var osäker om våren på grund av stark "isvrak", dvs. isskruvning mot stranden. Dock förekom enligt honom rätt givande fångst av lekgädda vid Sjöängen och Forskärret medelst "stödiande", varmed menas ljustring, samt fiske i övrigt med nät och not.

³ Lantmätaren Anders Anderssons karta över Julitatrakten i Kungl. lantmäteristyrelsens arkiv.

De synnerligen otillfredsställande betesförhållandena vid kungsgården kompenaserades av tillgång till bete på de lövträdsbevuxna Tockenön och Väsbyön i Hjälmarén. Den mindre av dessa och den som ligger närmast fastlandet, nämligen Väsbyön, säges ha givit bete åt tio hästar halva sommaren. På Tockenön med sina 100 tunnland fanns ett "fäbonäste", där en torpare var bosatt året om och brukade några åkerlappar och ägde en humlegård om 100 stänger. Han skulle ha uppsikt över de 50 à 60 nötkreatur, som där halva sommaren gick i vall. Fisket omkring öarna gav honom en nödortftig bärkning.

Lantmätaren Mårten Rivells ämbetsmässigt sakliga beskrivning till kartan från 1735 är givetvis av stort värde ur flera synpunkter, men den tiger om förhållandena på godset i dess helhet och ej heller förmår den skänka någon inblick i Julita gårds organisation och skötsel. Man efterlyser en skildring av det dagliga livet med dess mångfald av skiftande göromål, en skildring som kan ge en föreställning om en dåtida godsherres bekymmer och glädjeämnen. Denna brist hos kartan fylles emellertid i rikaste mått av den journal, som Alexander Palbitzki började 1704 och som han mer eller mindre systematiskt förde fram till året före sin död. Det är en i Julita gårds arkiv förvarad bok i smalfolio i likhet med en långkatekes. På pergamentspännen har den titeln "Anteckningsbock om allehanda". Dess existens har visserligen ej varit okänd tidigare för en och annan, men dess innehåll har ej till fullo utnyttjats av någon forskare. Den rymmer ett fantastiskt stoff av kulturhistoria, som vore väl värt att i sin helhet framläggas inför offentligheten, men i detta speciella sammanhang är det ej möjligt att meddela annat än några notiser ur denna innehållsrika journal som ett kortfattat bidrag till det karolinska Julitas historia.

Med ledning av bland annat de med en viss regelbundenhet återkommande anteckningarna i Palbitzkis journal om avradsre-

Överst: Julita från nordväst strax efter 1600-talets mitt. Starkt förstörd detalj ur en teckning, vilken liksom de följande bilderna är utförd av Mathias Palbitzki i dennes skissbok i Nationalmuseum. — Nederst: Mangården på Julita. Byggnaden till höger är den nuvarande ombyggda södra bostadsflygeln. I bakgrunden skymtar ruinen av Julita klostrets östflygel.

sorna till Bergslagen, vanligtvis tre om året, samt av uppgifterna i densamma om böndernas och torparnas ekonomiska mellanhavanden med godsherren kan man bilda sig en uppfattning om utsträckningen av Julitagodsets jordbruk (se kartan). Det fanns sålunda två byar, Berga och Väsby, med vardera tre gårdar. Kil, vars boplats numera är totalt utplånad, samt Nybble och Källarboda bestod var och en av två gårdar. Den förstnämnda brukades av fyra bönder, två i varje gård. Därutöver fanns det tjugoen hemman, huvudsakligen belägna västerut från kungsgården räknat. Några av dessa var tidvis s. k. hallnegårdar (halvpartshemman) och en eller möjligen två brukades för Julita gårds egen räkning, såsom det rätt avlägset belägna Fiskeboda vid Hjälmarén. I skogstrakterna norröver låg torpen, ej mindre än ett fyrtiotal. Åtskilliga av de i journalen namngivna torpen har i senare tid förvandlats till hemman och brukas alltjämt av bönder. Godsets gräns mot Äs och Fogelstad vid denna tid, 1700-talets början, är utomordentligt svår att fastställa, men av torpens belägenhet att döma har den på sina ställen gått fram utmed eller nära stora landsvägen från Bergslagen.

Kreatursbesättningen vid kungsgården och för övrigt också vid Koberg, Upplo och Holmen i Västergötland är med uppenbart intresse redovisat så gott som för varje år. År 1704 utgjordes den vid Julita av 2 tjurar, 16 dragoxar, 20 stutar i olika åldrar, av vilka 4 säges vara tämjda, 22 stalloxar eller gödoxar, 15 mjölkkor och 1 kviga. I stallet stod 2 svarta vagnshästar, 3 vallacker och 3 ston av olika färg och teckning. Följande år är antalet av de skilda slagen något annorlunda. Bland nötkreaturen har mjölk-korna ökat till 23 och kvigorna till 6. I fårhuset fanns då 8 vädurar, 35 gällgumsar, 33 tackor och 16 bängselamm. Stallet rymde detta år 10 vagns- och ridhästar samt 2 verkhästar. Vidare redovisas för 1 fargalt, 7 gällgaltar, 4 suggor och 4 galtgrisar.

Julitagodsets viktigaste egna intäkter i penningar härrörde från avyttrad säd, de regelbundna oxdrifterna till Stockholm och för-

Överst: Mangården på Julita. Till höger timrade byggnader invid sjön Öljarén. — Nederst: Mangården på Julita. Högra hälften av längan invid stranden är densamma som det nuvarande s. k. Klosterhuset. Över tvåvåningslängan synes takryttaren på stenhuset.

säljningen av skogsprodukter, såsom mastträn, timmer, virke och ved. — I medeltal avkastade Julita årligen för avyttring dels vid gården, dels till avnämare i Bergslagen inemot 400 tunnor säd, som exempelvis 1713 fördelade sig på följande vis: 28 tunnor vete, 163 tunnor råg, 152 tunnor korn och 68 tunnor malt. Året 1706, då östra gårdet och Munktäppan vid kungsgården befann sig i sådd, var utsädet därstädes drygt 5 tunnor vete, 23 tunnor råg, 12¹/₂ tunnor korn, 3¹/₂ tunnor ärter och lika mycket havre. Därav blev 47¹/₂ tunnor vete, 12¹/₂ tunnor råg, 77 tunnor korn, 19¹/₂ tunnor ärter och 12¹/₂ tunnor havre. — Oxhandeln, som av allt att döma var ett rätt så inkomstbringande företag, bedrevs av Palbitzki på så sätt, att gödoxar uppköptes på olika håll och fördes tillsammans med oxarna från Julita till Stockholms slakthus. År 1705 köptes sålunda vid gårdarna under Koberg, Upplo och Holmen i Västergötland sammanlagt 48 djur, vidare 8 oxar på Skenninge marknad och av bönderna i Julita 12 stycken. Med diverse omkostnader, såsom resor, tullavgifter och andra pålagor, blev inköpspriset för varje ox i runt tal 25 dlr kmt. Vid försäljningen i Stockholm uppstod en vinst av i genomsnitt 31 dlr kmt per djur. Då 40 av de 68 uppköpta oxarna gick till Stockholm för slakt blev behållningen av det årets oxhandel något mer än 1 200 dlr kmt. — Vad beträffar försäljningen av skogsprodukter från godset, så utgjorde björkved en icke obetydlig post. Den fraktades troligen från den naturliga hamnen vid Fiskeboda genom Arboga grav till Stockholm med gårdens egen vedbåt. Av timmer såldes 1710 mastträn och sågstockar samt av sågat virke 32 tolfter plank och 12 tolfter bräder. Årets inkomst härav belöpte sig till 876 dlr kmt. Som förut nämnts fanns vid kungsgården en såg. Ytterligare en låg vid Hyttan nära Hjälmarén, och vattenkraften togs ur den numera helt torrlagda ån från den uppe i skogstrakterna i västra Julita belägna Dagsjön. — En om än obetydlig del av fiskfångsterna om-sattes likaledes i penningar. På våren 1715 fångades med ljuster ej mindre än 1 138 gäddor, ett antal som ingalunda betecknar något uppseendeväckande rekord för Julitagodsets vidkommande utan som här tagits blott som ett exempel. Fångsten torkades ungefär som stockfisk och huvudparten därav förvarades för

gårdens eget behov som omväxling i kött- och fläskdieten. Vad som icke ansågs behöfvligt såldes till huvudstaden.

Jakt bedrevs givetvis men synes icke i nämnvärd utsträckning ha tillfört godsherren någon reveny. Någon enstaka gång förekommer det i anteckningarna uppgifter om att älg nedlagts, vilket tyder på att tillgången icke varit riklig. Detta bekräftar blott vad man från andra källor erfarit, att den svenska älgstammen i äldre tid var obetydlig; mot 1700-talets slut nåddes sålunda ett bottenläge i fråga om antalet älgar i de svenska markerna. Älg- och hjorthudarna liksom i viss utsträckning hudarna från tamboskaper skattades i dessa självhushållets dagar mycket högt. Alexander Palbitzki brukade skicka upp dem till Stockholm för sämskning hos en mästare Hubert.

För räkenskapsåret med början den 1 oktober 1706 till samma tidpunkt nästföljande år utgjorde godsets samtliga inkomster i reda pengar 12 952 dlr kmt, som med 2 338 dlr samma mynt översteg utgifterna. Den ekonomiska ställningen för hela gods-komplexet är emellertid okänd, enär gårdarna i Västergötland och arrendegården Kungs-Norrby synes ha haft särskild bokföring.

Vid sidan av dessa tämligen torra notiser om boskap, årsväxt, skogsavverkning och liknande innehåller Alexander Palbitzki's journal jämväl fortlöpande anteckningar om varjehanda händelser på Julita. Om man för tillfället gör ett urval ur några års annotationer får man en god uppfattning om arten av samtliga.

- 22.1 1704. Stöptes ljus efter 2 lispund talg.
- 2.2 1704. Slogs upp en smörtunna, som vägde 9 lispund och 10 marker; till eget bord uttagit 3 tunnor råg.
- 27.2 1704. Bryggdes malt, 2 tunnor och 6 fjärdingar, därefter 4 tunnor och 8 kannor svagöl samt 3 tunnor spisöl; samma dag uttogs 1 tunna vete till eget bord.
- 1.3 1704. Om en måndag begyntes givas ut månadskost åt hovfolket vid Julita.
- 18.3 1704. Stöptes ljus efter 14 marker talg.
- 29.3 1718. Gick isen av Öljaren.
- 1.4 1704. Till allmoschjonet Eric i Tallmon givit sin månadskost 1 fjärding mjöl och 1 kanna ärter; uttagit till hovstaten 20 kannor mjöl till gröt och kokmjöl; ladugårdsfolket undfått på tillkommande hösttermin 5 marker fläsk.
- 5.4 1704. Trädgårdsmästaren sitt deputat till hösten bekommit 1 lispund och 5 marker fläsk samt 15 marker kött.

- 19.4 1715. Släpptes hästar och boskap på Tockenön.
 21.4 1715. Föll snö med frost.
 26.4 1715. Släpptes på Tockenön 19 kreatur.
 1.5 1704. Upptogs en smörtunna om 5 lispund och 11 marker.
 1.5 1718. Ett hästföls efter lilla röda stoet.
 14.5 1704. Fanns uti Julitas stenbod i förråd 17 st. fläksidor, 4 lispund och 8 marker fårkött, 4 lispund och 13 marker oxkött, 8 lispund och 12 marker smör samt 1 lispund och 10 marker talg.
 31.5 1706. Ifrån den 31 maj till den 18 juni svärmade bina och blev sju nya stockar, vilket är ett gott tecken, eftersom det var ny-måne och bittida på året.
 29.6 1718. Klipptes lamm och gumsar.
 10.8 1706. Klipptes Julitas får och blev 5 lispund och 18 marker ull; samtidigt slaktades 15 bockar.
 16.8 1706. Var allt sått och all säd uti ladorna, gud till lov.
 16.10 1718. Togs boskapen från Tockenön.
 22.11 1718. Klipptes fåren.

Alexander Palbitzkis båda söner, Axel Gottlieb och Gustaf Adolf, har som herrar till Julita blott sporadiskt fortsatt faderns journal. De har tydligen ej ägt samma intresse för detta slags tids-fördriv och deras fåtaliga annotationer i boken förmår tyvärr ej spegla livet på Julita under frihetstiden och den gustavianska tiden.